

ΑΙ ΠΑΡ' ΕΥΣΕΒΙΩΙ ΕΞΕΔΡΑΙ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ

ΥΠΟ
Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ

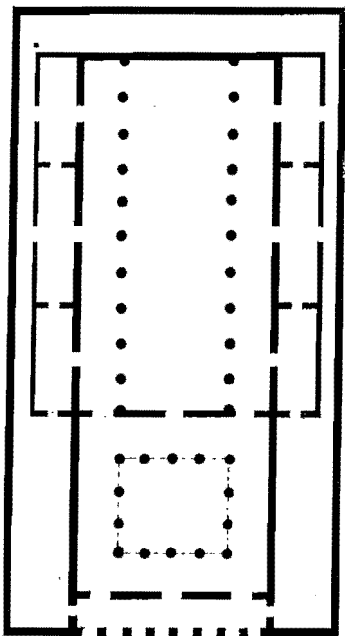
Εἰς τὴν ἔκφρασιν τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου ὁ *Εὐσέβιος*, Ἐκκλησι. Ἱστορ. X 4, 45 μεταξὺ ἄλλων γράφει τὰ ἑξῆς: «ἤδη λοιπὸν καὶ ἐπὶ τὰ ἔκτος τοῦ νεῶς μετῆει, ἐξέδρας καὶ οἶκους τοὺς παρ' ἑκάτερα μεγίστους ἐπισκευάζων (ὁ ἐπίσκοπος Παυλῖνος), ἐντέχνως ἐπὶ ταυτὸν εἰς πλευρὰ τῶ βασιλείῳ συνεξευγμένους καὶ ταῖς ἐπὶ τὸν μέσον οἶκον εἰσβολαῖς ἠνωμένους» (Schwartz 381). Ἐκ τοῦ κειμένου τούτου συνάγεται σαφῶς: πρῶτον ὅτι ἔξω τοῦ κυρίως ναοῦ, εἰς τὰ ἑκατέρωθεν πλευρὰ του, εἶχον προσκτισθῆ «ἐξέδραι» καὶ «οἶκοι» με ἐπιτηδειότητα («ἐντέχνως») καὶ ὀργανικῶς συνδεδεμένοι («συνεξευγμένοι») μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ δεύτερον—χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια— ὅτι τὰ προσκτίσματα ταῦτα ἦσαν ἐπίσης με ἐπιτηδειότητα ἠνωμένα (τὸ «ἐντέχνως» ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ «ἠνωμένους») καὶ μετὰ τῶν διὰ τῶν «εἰσβολῶν ἐπὶ τὸν μέσον οἶκον». Ἄλλ' εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ περίτεχνος λόγος τοῦ Εὐσεβίου δὲν γίνεται κατανοητὸς ἀμέσως· ὁ ἀναγνώστης δυσκολεύεται νὰ συλλάβῃ καὶ ἀποκαταστήσῃ διὰ τῆς φαντασίας του τὴν ἀκριβῆ διάταξιν τῶν προσκτισμάτων τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου, τῆς ὁποίας ἐν τούτοις ἡ σημασία, ἔνεκα τῆς πρώτου χρονολογίας της (313/4 μ. Χ.), ἦτοι εὐθὺς μετὰ τὴν εἰρήνην τῆς ἐκκλησίας, ὅτε ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν ἤρχισε νὰ ἀσκήται εἰς μεγαλοπρεπεῖς κατασκευάς, εἶναι, ὡς γνωστὸν, βασικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς διαμορφώσεως τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ. Ἡ δυσκολία ἔγκειται εἰς τὸ τί ἐννοεῖται διὰ τῶν ὄρων «ἐξέδραι» καὶ «οἶκοι», εἰς τὸ ποῖαι ἦσαν αἱ «εἰσβολαὶ ἐπὶ τὸν μέσον οἶκον» καὶ εἰς τὸ πῶς ἦσαν μετὰ τῶν ἠνωμένα τὰ προσκτίσματα ταῦτα.

Τὸ πρόβλημα εἶναι ἀρκετὰ παλαιόν. Πρῶτος ὁ Aug. Zestermann ἐπεχείρησε νὰ δώσῃ εἰς τοῦτο λύσιν, ἀναπαραστήσας τὴν κάτοψιν τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου με τρεῖς κατὰ σειρὰν στενὰς αἰθούσας, προσκεκολλημένας κατὰ μῆκος ἐκάστης τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 1)· ὁ Zestermann φαντάζεται τὰς αἰθούσας αὐτὰς νὰ εἶναι προσιταὶ ἐκ τοῦ αἰθρίου καὶ ἐκ τῶν πλαγίων (ἐκ Β. καὶ Ν.) καὶ νὰ συγκοινωνοῦν μετὰ τῶν καὶ μετὰ τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ ναοῦ διὰ θυρῶν (!). Ἡ ἀναπαράστασις αὕτη

1. *Aug. Chr. Adolph Zestermann*, Die antiken und die christlichen Basiken, Leipzig 1847, 140 πίν. VII 2.

παρουσιάζει μίαν κάτοψιν ἀφυσῶ, περὶ τῆς ὁποίας εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἠδύνατο νὰ προκαλέσῃ τὴν προσοχὴν καὶ τὸν θαυμασμόν («ἐντέχνως») τοῦ Εὐσεβίου.

Μετὰ τὸν Zestermann ὁ J. Sepp ἐσκέφθη νὰ διορθώσῃ τὴν ἀτέλειαν τῆς προηγουμένης ἀναπαραστάσεως δι' ἑλαφρᾶς τροποποιήσεώς της· ἀντὶ δηλαδὴ τῶν ἐπιμήκων αἰθουσῶν προέτεινεν ὁ Sepp ἀνά τρεῖς κατὰ σειρὰν ὀρθογωνίας ἐξέδρας, ἀνοιγομένας πρὸς τὰ πλάγια κλίτη, ἀπὸ τῶν ὁποίων

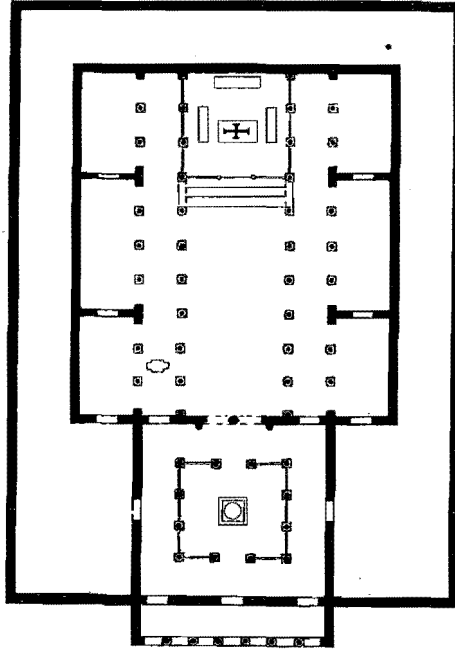
Εἰκ. 1. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου κατὰ τὸν A. Zestermann

οὗτος θέλει νὰ χωρίζονται διὰ τριβήλων ἢ τετραβήλων αἱ ἐξέδραι, νὰ συγκοινωνοῦν δὲ αὐταὶ καὶ μεταξύ των διὰ θυρῶν (εἰκ. 2) (1). Ἄλλ' ἡ λύσις τὴν ὁποίαν ἔδωκεν ὁ Sepp, μετὰ τὰς ἐξέδρας νὰ προεκτείνουσι κατὰ πλάτος τοὺς χώρους τῶν πλαγίων κλιτῶν, μετὰ ἄλλους λόγους ν' ἀποτελοῦν αὐταὶ τὰ πρὸς Β. καὶ Ν. ὄρια τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κυρίου ναοῦ, εἶναι τώρα ἀντίθετος πρὸς τὴν σαφῆ διατύπωσιν τοῦ Εὐσεβίου, κατὰ τὴν ὁποίαν εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Τύρου αἱ ἐξέδραι καὶ οἱ οἴκοι ἀπετέλουσι χώρους ἰδιαίτερου

1. J. N. Sepp, *Meerfahrt nach Tyrus*, Leipzig 1879, 211 κέ. (ἀναπαραστάσις τῆς κατόψεως ἐν σ. 210). Πρὸβλ. *Jos. Strzygowski*, *L'ancien art chrétien de Syrie*, Paris 1936, 24 κέ. εἰκ. 9.

«ἐκτός» τοῦ καθαντὸ ναοῦ. Πλὴν ὅμως τούτου ἡ ἀναπαράστασις τοῦ Sepp, ἀλλὰ καὶ ἡ τοῦ Zestermann, προϋποθέτουν ὅτι αἱ ἐξέδραι καὶ οἱ οἴκοι ση-
μασιολογικῶς συμπίπτουν.

Πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ὁ Dom. Mallardo ἐπεδίωξε νὰ ἐξακριβώσῃ εἰδικώ-
τερον τὴν σημασίαν τοῦ ὄρου «ἐξέδρα» εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀρχιτεκτονι-
κὴν καί, βέβαια, δὲν παρέλειψεν οὗτος νὰ περιλάβῃ εἰς τὴν ἔρευνάν του καὶ
τὰς ἐξέδρας τῆς βασικῆς τῆς Τύρου. Παραλλήλως ὁ Mallardo ἐσημείωσεν

Εἰκ. 2. Κάτοπις τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου
κατὰ τὸν I. Sepp

ἐκ τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης τὰς ἐξέδρας τοῦ σταυρικοῦ μαρτυρίου
τοῦ Βαβύλα, ἀνασκαφέντος πρὸ τοῦ πολέμου εἰς τὸ Καουσιέ τῆς Ἀντιο-
χείας, καὶ τὰς ἐξέδρας τοῦ ὀκαγώνου τῆς Ἀντιοχείας καὶ τοῦ ματυρίου
τῶν Ἱεροσολύμων (τῆς βασιλικῆς τοῦ Γολγοθᾶ). Εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ
Βαβύλα ὡς ἐξέδρα χαρακτηρίζεται ἐκάστη ἐκ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυρικοῦ
τούτου οἰκοδομήματος — ὀνομάζονται οὕτω παρ' ἐπιγραφῶν ἐπὶ τῶν ψηφι-
δωτῶν δαπέδων των («τὴν ἐξέδραν ἐψήφωσεν» καὶ ἄλλαι παρόμοιαι διατυπώ-
σεις). Ἐκ τούτου δὲ ὁ Mallardo συμπεραίνει ὅτι εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ὁ ὄρος
«ἐξέδρα» κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 4ου αἰῶνος ἐσήμαινε μέρος κτιριακοῦ
συνόλου, προϋποθέτοντος ἐνιαῖον, ὀλοκληρωμένον ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον,

ὅπως ἀκριβῶς εἶναι αἱ ὀρθογώνιαι κεραῖαι τοῦ σταυρικοῦ μαρτυρίου τοῦ Καουσιέ¹ καὶ ὅτι, συνεπῶς, τὸ ἴδιον περιεχόμενον πρέπει νὰ δοθῇ εἰς τὸν ὅρον καὶ ὅταν χρησιμοποιῆται οὗτος παρὰ τοῦ *Εὐσεβίου*, Εἰς Κωνσταντ. τριακονταετηρ. 9 κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ ὀκταγώνου τῆς Ἀντιοχείας: «εἶσω δὲ τὸ ἀνάκτορον... ἐν ὀκταέδρου μὲν σχήματι κατεποίκιλλεν, οἴκοις δὲ τοῦτο πλείοσιν, ἐξέδραις τε ἐν κύκλῳ περιστοιχισάμενος» (Heikel 221, 11-13). Εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ὁμως, παρατηρεῖ ὁ Mallardo, ὁ ὅρος «ἐξέδρα» ἐχρησιμοποιεῖτο μὲ τὸ νόημα δευτερεύοντος προσκτίσματος τῶν βασιλικῶν, διότι ὁ *Εὐσεβίος*, Βίος Κωνσταντ. III 39, περιγράφων τὴν βασιλικὴν τοῦ Γολγοθᾶ, χαρακτηρίζει ἀδιακρίτως —κατὰ τὸν Mallardo— διὰ τῶν ὄρων «ἐξέδρα» καὶ «στοὰ» τὴν ἰδίαν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν, εὐρισκομένην εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ αἵθριου· ὑποστηρίζει δὲ τέλος ὁ Mallardo ὅτι μὲ τὸ ἴδιον νόημα, ὅπως εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, ἐχρησιμοποιεῖτο ὁ ὅρος «ἐξέδρα» καὶ εἰς τὴν Τύρον⁽¹⁾. Ὁ Mallardo δὲν ὀρίζει ἀκριβέστερον τὴν μορφήν καὶ τὴν θέσιν τῶν ἐξεδρῶν εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Τύρου.

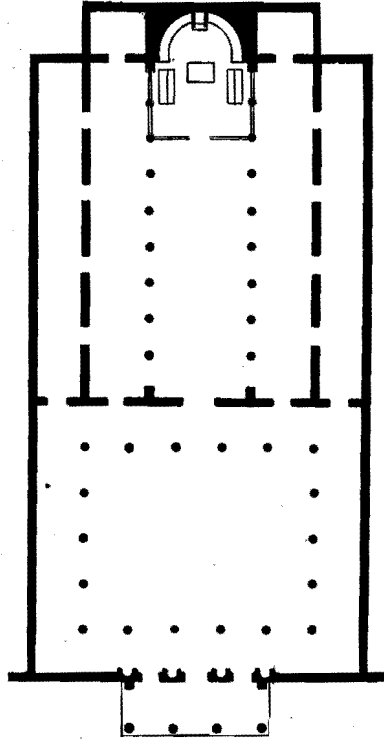
Ὁ καθηγητὴς *A. Ὁρλάνδος*, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ ξυλόστεγος βασιλική, I 1 (1952) 31 καὶ 40 - 41 εἰκ. 11 ἐπεχείρησε νέαν ἀναπαράστασιν τῆς κατόψεως τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μνημείων. Ὁ κ. Ὁρλάνδος θεωρεῖ τὰς ἐδῶ ἐξέδρας ὡς δύο στενοὺς ἐπιμήκεις χώρους, προσκεκολλημένους ἐν εἴδει πλαγίων ναρθήκων ἐκατέρωθεν τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κυρίως ναοῦ, μετὰ τοῦ ὁποίου, ὡς δέχεται, οἱ χώροι οὗτοι συνεκινῶς νουν διὰ πολλῶν ἀνοιγμάτων (εἰκ. 3). Οὕτω ἐκ τῆς ἀναπαραστάσεως τοῦ Ὁρλάνδου παρέχεται ἐντύπωσις ὡς ἐκείνη ἐκ τῶν πεντακλίτων βασιλικῶν. Κατ' οὐσίαν ἐπαναλαμβάνεται ἡ παλαιὰ λύσις τοῦ Zestermann, ἀλλὰ τῶρα ἐπικαλεῖται ὁ Ὁρλάνδος ἀνάλογον διάταξιν τῆς καθεδρικῆς ἐκκλησίας τῶν Γεράσων⁽²⁾.

Νομίζω ὁμως ὅτι, ἂν καὶ ἡ βασιλικὴ αὕτη τῶν Γεράσων τοποθετεῖται βαθέως ἐντὸς τοῦ 4ου αἰῶνος (περὶ τὸ 365 μ. Χ.), ἥτοι ἀρκετὰ πλησίον τῶν χρόνων τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου, ὅτι ἐν τούτοις τὸ παράδειγμα τῆς δὲν βοηθεῖ εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματός μας· διότι ἡ διάταξις τῆς ὑπ' ὄψει βασιλικῆς τῶν Γεράσων ὀφείλεται ὄλως ἐξαιρετικῶς εἰς τὸ ἔδαφος, εἰς τὸ ὅτι ὁ χριστιανὸς ἀρχιτέκτων ἐφρόντισε νὰ ἐπωφεληθῇ

1. *Domenico Mallardo*, L'exedra nella basilica cristiana, Riv. Arch. Crist. XXII, 1946, 208 κέ. (βλ. καὶ κατωτ. σ. 481). Τὸ μαρτύριον τοῦ Βαβύλα βλ. παρὰ *Jean Lassus*, L'église cruciforme de Kaoussié ἐν Antioch on - the - Orontes, II (1938) 5 κέ., αἱ ἐπιγραφαὶ σ. 38 κέ. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Sanctuaires chrétiens de Syrie, Paris 1947, 123 κέ.

2. Παρὰ *J. W. Crowfoot* ἐν *C. H. Kraeling*, Gerasa, Sity of the Decapolis, New Haven 1938, 210 κέ. πίν. σχεδ. XXXI (δημοσιεύεται καὶ παρὰ τοῦ Ὁρλάνδου ἐν. ἀν. 39 εἰκ. 17).

τῶν ἤδη ὑπαρχόντων ρωμαϊκῶν μνημείων καὶ νὰ ὑποτάξῃ τὴν ἰδικήν του φαντασίαν εἰς τὴν ἐπιβλητικὴν παρουσίαν των. Συγκεκριμένως ὁ ἀρχιτέκτων τῆς καθεδρικῆς ἐκκλησίας τῶν Γεράσων συνεδύασε τὸν ἄξονά της πρὸς τὸν ἄξονα μνημειώδους κλίμακος, ἡ ὁποία ἀρχίζει ἐκ μεγαλοπρεποῦς ἐστεγασμένου πυλῶνος, ἀνοιγομένου εἰς τὸ μέσον στοᾶς· κάθετος πρὸς αὐτὴν ἡ κλίμαξ πλαισιοῦται ἐκατέρωθεν ἐπίσης ὑπὸ στοῶν καί, ἀνερχομένη κατὰ περίπου τεσσαράκοντα βαθμίδας, καταλήγει εἰς ἐπίσης ἐστε-

Εἰκ. 3. Κάτοπις τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου
κατὰ τὸν Λ. Ὁρλάνδον

γασμένον χῶρον πρὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βασιλικῆς, ὅπου καὶ ὑπῆρχε φιάλη ἢ ἀγίασμα. Ἐν συνεχείᾳ ὁ ἀνωτέρω ἐστεγασμένος χῶρος διακλαδίζεται ἐκατέρωθεν εἰς δύο διαδρόμους, καμπτομένους κατ' ὀρθὴν γωνίαν καὶ περιβάλλοντας τὸν κυρίως ναὸν κατὰ τὰς τρεῖς πρὸς τὸ μέρος τοῦτο πλευράς του—τὴν βορείαν, τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν νοτίαν—μὲ πολλὰς εἰσόδους ἐκ τῶν διαδρόμων τούτων πρὸς τὰ πλάγια κλίτη τοῦ ναοῦ (').

1. Βλ. *Crowfoot* 204 κέ. πίν. σχεδ. XXIX — XXXI.

Ἄλλὰ παραλλήλως, πρὸς Δ. τοῦ κυρίως ναοῦ, συνυπάρχει τὸ κανονικὸν αἶθριον, τετράστον, εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ὁποῖου ἀνοίγονται τρεῖς θύραι, αἱ κανονικαὶ εἴσοδοι πρὸς τὸν κυρίως ναόν. Τοὺς ἀνωτέρω ἐκατέρωθεν τοῦ κυρίως ναοῦ διαδρόμους ἐξήγησεν ὁ Crowfoot, τὸν μὲν πρὸς Β. ὡς νάρθηκα τὸν γυναικῶν, τὸν δὲ πρὸς Ν. ὡς νάρθηκα τῶν ἀνδρῶν. Ἐνδέχεται βέβαια νὰ παρέμενον ἐκεῖ τάξεις τινὲς χριστιανῶν, ἀλλὰ νομίζω ὅτι θὰ ἔχρησιμοποιεῖσθαι πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον οἱ ἀνωτέρω χώροι ἐκ τῶν ὑστέρων· δὲν φαίνεται νὰ προϋπελογίσθησαν, νὰ κατεσκευάσθησαν οὗτοι διὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν ἀποκλειστικῶς λειτουργικὰς ἀνάγκας. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι αἱ πλάγαι εἴσοδοι πρὸς τὸν κυρίως ναόν—ἐκ τῶν περιβαλλόντων τὰ πλάγια κλίτη διαδρόμων— παρουσιάζουν ὄχι κατὰ πάντα συμμετρικὴν διάταξιν· φαίνεται ὅτι αὗται δὲν ὑπελογίσθησαν ὅλαι ἐξ ἀρχῆς. Τέλος παρατηροῦμεν ὅτι οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῶν ὑπ' ὄψει πλαγίων προσκτισμάτων δὲν εἶναι σύγχρονοι πρὸς τοὺς τοίχους τῆς καθαντὸ βασιλικῆς⁽¹⁾. Πάντες οἱ λόγοι οὗτοι ὑποβάλλουν, ὡς νομίζω, τὴν ἰδέαν ὅτι τὰ πλάγια προσκτίσματα τῆς καθεδρικῆς ἐκκλησίας τῶν Γεράσων κατεσκευάσθησαν κατ' ἀρχὴν ὡς διόδροι προσπελάσεως. Θέλω νὰ εἶπω ὅτι ἡ βασιλικὴ αὕτη δὲν προσφέρεται ὡς ἀρχαιολογικὸν παράλληλον πρὸς ἀναπαράστασιν τῆς κατόψεως τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου⁽²⁾.

Ἐκτὸς τῶν ἐπὶ μέρους ἀντιρρήσεων, τὰς ὁποίας διευπλώσαμεν ἀνωτέρω ὡς πρὸς τὸ βάσιμον τῶν μέχρι τοῦδε προταθεισῶν ἀναπαραστάσεων τῆς κατόψεως τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Παυλίνου, θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρηθῇ ἀκόμη ὅτι κατ' ἀρχὴν ὅλαι αἱ προηγηθεῖσαι ἀναπαραστάσεις προϋποθέτουν ὅτι ὁ Εὐσεβίος περιπίπτει εἰς ταυτολογίαν, παραθέτων τοὺς ὄρους «ἐξέ-

1. Αὐτ. 214. Καὶ ἐπὶ τοῦ σχεδίου (αὐτ. πίν. σχεδ. XXXI) σημειοῦνται ὡς μεταγενέστεραι προσθήκαι (later additions). Δὲν ὀρίζεται ἡ ἀκριβὴς χρονολογία τῶν τὸ διακονικὸν τῆς βασιλικῆς, χαρακτηριζόμενον ἐπὶ τοῦ σχεδίου δι' ὁμοίας πρὸς ἐκείνην τῶν ἐν λόγῳ προσκτισμάτων διαγραμμίσεως, θεωρεῖται παρὰ τοῦ Crowfoot (σ. 215 κέ.) προσθήκη τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ βου αἱ.

2. Βασιμώτερον παράλληλον προσφέρει ἡ βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου, μὲ προσεκτισμένα κατὰ μῆκος τοῦ βορείου κλίτους τέσσαρα ἐπιμήκη διαμερίσματα συγκοινωνημετὰξὺ των, περιίπου ὅπως εἶχε φαντασθῆ τὰς ἐξέδρας τῆς βασιλικῆς τοῦ Παυλίνου ὁ Zestermann. Ὁ Ὁρλάνδος, Ἡ παλαιοχρ. Ξυλόστ. βασιλικὴ 50 εἰκ. 26 θεωρεῖ τὰ διαμερίσματα αὐτὰ «πιθανῶς» ἐξέδρας διὰ τοὺς κατεχομένους (πρβλ. καὶ Γ. Σωιη-γίου, Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθην. 4, 1929, 94). Πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ὁ Ι. Τραυλός, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπείου Ἀθηνῶν, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1939 - 1941, 54 κέ. παρόμοια διαμερίσματα, ἀπαντώμενα εἰς βασιλικὰς (Ἐπιδαύρου, Ἀσκληπείου Ἀθηνῶν, Μιλήτου, Ἡραίου τῆς Σάμου, Ἀργάλων τῆς Λέσβου), εἶχεν ἐξηγήσει ὡς ἐγκοιμητήρια· νομίζω ὅτι ἡ ἐξηγήσις αὕτη — τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὰς βασιλικὰς αἱ ὁποῖαι ἰδρῦθησαν ἐπὶ τῆς θέσεως ἀρχαίων ἀσκληπειῶν — εἶναι ἡ περισσότερον πιθανή (ἄλλοτε περὶ τῆς θεωρίας τοῦ Τραυλοῦ εἶχον διατυπώσει ἀμφιβολίας, Θεολογία Κ', 1950, 185 κέ.).

δραι» καὶ «οἴκοι». Εἶναι ὅμως φανερόν ὅτι πρόκειται περὶ κατασκευῶν δύο διαφόρων μορφῶν, πρὸς δήλωσιν τῶν ὁποίων ὁ Εὐσέβιος χρησιμοποιεῖ ἀντιστοιχοῦς ὄρους διὰ τὰ ἐπιτύχη ἀκριβολόγον διατύπων. Τοῦτο φαίνεται καθαρώτερον εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ ὀκταγώνου τῆς Ἀντιοχείας, ὅπου τὸ ζευγὸς τῶν ὄρων «ἔξεδραι-οἴκοι» χρησιμοποιεῖται παρὰ τοῦ Εὐσεβίου (Εἰς Κωνσταντ. τριακονταετηρ. 9. Βλ. τὸ κείμενον ἄνωτ. σ. 473) χωρὶς τὴν παραμικρὰν χαλάρωσιν τοῦ ἀκριβολόγου ὕφους του.

Ἄς ἐξετάσωμεν τὸ περιεχόμενον τῶν ὄρων «ἔξεδρα» καὶ «οἴκος». Ἡ συνήθης ἔννοια τῆς ἔξεδρας εἶναι ἡ τοῦ ἡμικυκλικοῦ κτίσματος, ὡς ἡ κόγχη· τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς ἔξεδρας εἶναι λοιπὸν —ἀπαντιῶνται καὶ ἔξεδραι ὀρθογωνίου κατόψεως— ὁ πεπλατυσμένος, ἀβαθὺς ἀνοικτὸς ἐμπρὸς χώρος (*). Ἡ ἔξεδρα δὲν διαμορφώνει ἐξωτερικὸν χώρον, δὲν κτίζεται διὰ τὰ φαίνεται ἐκ τῶν ἔξω, ἀλλ' ὡς ὀπτική ἐστία διὰ τὰ παρέχη θεῶν πρὸς τὰ ἔξω· διαμορφώνει χώρον ἐσωτερικόν. Μὲ τὸ νόημα δὲ τοῦτο, εἰδικώτερον μὲ τὸ νόημα τοῦ ἡμικυκλικῆς μορφῆς χώρου, νομίζω ὅτι ἐχρησιμοποίησεν ὁ Εὐσέβιος τὸν ὄρον «ἔξεδρα» εἰς τὸ ὀκτάγωνον τῆς Ἀντιοχείας, ὅπου σαφῶς οὗτος διαστέλλει τὰς «ἔξεδρας» ἀπὸ τῶν «οἴκων». Εἰς τὰ περίκεντρα κτίρια δὲν εἶναι ἀσύνθητες τὰ ἐναλλάσσονται αἱ ἡμικυκλικαὶ ἔξεδραι πρὸς ὀρθογωνίους σηκοὺς· εἶναι δὲ ἐνδεικτικὸν ὅτι εἰς κτίριον βασικῶς ὁμοίου τύπου πρὸς τὸ ὀκτάγωνον τῆς Ἀντιοχείας σηκοί, ἀκριβῶς παρόμοιοι πρὸς τὰς «ἔξεδρας» τοῦ μαρτυρίου τοῦ Βαβύλα, ὀνομάζονται παρὰ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης «οἴκοι» (*). Ὁ συντάκτης τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Καουσιε ἐχρησιμοποίησε τὸν ὄρον «ἔξεδρα» μὲ περιεχόμενον εὐρύτερον, ἤτοι πρὸς δήλωσιν χώρων βαθέων, ὡς οἱ κλειστοὶ χώροι οἱ χαρακτηριζόμενοι ὡς «οἴκοι»· ἀλλὰ καὶ ἐδῶ πρὸς χαρακτηρισμὸν χώρου ἀνοικτοῦ ἐμπρὸς, ὡς αἱ καθ'αυτὸ ἔξεδραι — οἱ πιστοὶ ἴσταντο βλέποντες πρὸς τὸ κέντρον τοῦ σταυρικοῦ οἰκοδομήματος.

Παρατηροῦμεν λοιπὸν ὅτι εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ἀνωτέρω σταυρικῶν οἰκοδομημάτων πρὸς δήλωσιν τῆς ἰδίας ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς —τοῦ βαθέου χώρου— χρησιμοποιοῦνται δύο ὄροι μὲ διάφορον περιεχόμενον. Οἱ λό-

1. Περὶ βλ. *Mau* ἐν *Pauly - Wissowa*, R. E. VI (1909) 1581 κέ. (ἄρθρ. Exedra). Εἰς τὸ περίστοον τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ ἐν Ἀθήναις ἐναλλάσσονται ἔξεδραι ἡμικυκλικαὶ πρὸς ὀρθογωνίας (*M. A. Sisson*, *The Stoa of Hadrian at Athens*, *Papers Brit. Sch. at Rome* XI, 1929, 57 κέ. πίν. XXI, I. *Τραυλοῦ*, Ἀνασκαφαὶ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Ἀδριανοῦ, Πρ. Ἀρχ. Ἐτ. 1950, 42 εἰκ. 1).

2. *Γρηγορ. Νύσσης*, Ἐπιστολὴ ΚΕ', Ἀμφιλοχίῳ «τέτταρσιν... οἴκοις... ὥσπερ ὀρῶμεν ἐν τῷ σταυροειδῇ τύπῳ... αἱ δὲ ἄλλαι τέσσαρες τοῦ ὀκταγώνου πλευραὶ, αἱ μεταξὺ τῶν τετραγώνων οἴκων διήκουσαι... ἐκάστη τούτων ἡμικύκλιον περικρίσεται κογχοειδῶς... ἐκ παραλλήλου τὰ τετράγωνα τε καὶ τὰ ἡμικύκλια» (*Migne* 46, 1096 κέ.). Πρόκειται περὶ τοῦ γνωστοῦ ὀκταγώνου τῆς Νύσσης (*Jos. Strzygowski*, *Kleinasiensien*, Leipzig 1903, 74 κέ., *A. Grabar*, *Martyrium*, Paris 1946, I, 151).

γιοι Εὐσέβιος καὶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης εἰς ἑκάστην ἐκ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυρικοῦ κτιρίου βλέπουν ἀνὰ ἓνα χώρον κλειστόν, «οἶκον»· ὁ προφανῶς ὀλιγότερον πεπαιδευμένος συντάκτης τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Καουσιέ, ὁ πρεσβύτερος Δούρης, βλέπει ἀνὰ ἓνα χώρον ἀνοικτὸν ἐμπρός, «ἐξέδραν»⁽¹⁾. Ὅλοι βλέπουν τὸ ἴδιον πράγμα, ἀλλ' ἕκαστος ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰδικῆς του προϋποθέσεως· συνεπῶς ἕκαστος βλέπει σχετικῶς ἄλλην ποιότητα τοῦ αὐτοῦ πράγματος, ἐπομένως βλέπει «ἄλλο» πράγμα καὶ ὀρίζει τοῦτο διὰ τῶν ἀντιστοίχων κανονικῶν ὄρων, διὰ τοῦ «οἶκος» ἢ διὰ τοῦ «ἐξέδρα». Κατὰ ταῦτα δύναται, ὡς νομίζω, νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι ὁ Εὐσέβιος, ὁμιλῶν περὶ τῶν προσκτισμάτων, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ἐπίσκοπος Παυλῖνος ἐπλούτισε τὴν βασιλικὴν τῆς Τύρου, ἔννοει ἅψ' ἑνὸς χώρου βαθεῖς ἢ κλειστοὺς («οἶκοι») καὶ ἅψ' ἑτέρου χώρου ἀνοικτοὺς ἐμπρός («ἐξέδραι»)⁽²⁾.

Περὶ τοῦ προορισμοῦ τῶν προσκτισμάτων τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου ὁ Εὐσέβιος λέγει ὅτι κατεσκευάσθησαν («ἅ καὶ αὐτά... ἀπειργάζετο» ὁ ἐπίσκοπος Παυλῖνος) χάριν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι δὲν εἶχον ἀκόμη βαπτισθῆ («τοῖς ἔτι καθάρσεως καὶ περιοργαντηρίων τῶν δι' ὕδατος καὶ ἁγίου πνεύματος ἐγγρηζουσιν» X 4, 45). Ἡ προβαλλομένη ἔννοια τῆς μυστηριακῆς καθάρσεως καθιστᾷ σαφῆς ὅτι ἐδῶ δὲν πρόκειται ἀπλῶς περὶ χώρων παραμονῆς τῶν κατηχομένων, π. χ. κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς λειτουργίας, ἀλλὰ περὶ χώρων, οἱ ὅποιοι συνεδέοντο μὲ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν κατηχομένων εἰς τὴν τάξιν τῶν πιστῶν. Ἐπομένως οἱ «οἶκοι» πιθανώτατα ταυτίζονται πρὸς τὸ βαπτιστήριον μὲ τοὺς διαφόρους ἐπὶ μέρους χώρους του⁽³⁾. Ἐφ' ὅσον δὲ καὶ αἱ «ἐξέδραι» («ἅ καὶ αὐτά») φέρεται νὰ συνδέωνται πρὸς τοὺς κατη-

1. Ὁ Mallardo σ. 210, ἀκολουθῶν τὸν *Lassus*, Antioch on the Orontes 39, βλέπει τὰς ἐξέδρας τοῦ Καουσιέ ὡς χώρους προβαλλομένους πρὸς τὰ ἔξω· τὰς βλέπει ἐκ τῶν ἔξω ἀντὶ νὰ ἴδῃ αὐτὰς ἐκ τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἔξω, πρὸς τὸ ἀνοιγμὰ των. Ὁρθότερον βλέπει τὰς ἐξέδρας τοῦ Καουσιέ, ὡς χώρους μὲ εὐρὴ ἀνοιγμὰ, ὁ *Krautheimer*, Riv. Arch. Crist. XVI, 1939, 358 (παρὰ Mallardo ἐνθ' ἄν., ὁ σχετικὸς τόμος δὲν ὑπάρχει εἰς τὰς Ἀθήνας).

2. Ἐσχάτως ὁ *Ludwig Voelkl*, Die konstantinischen Kirchenbauten nach Eusebius, Riv. Arch. Crist. XXIX, 1953, 55₄₀ καὶ 66 ἐξήγησε τὰς ἐξέδρας τῆς βασιλικῆς τοῦ Παυλῖνου ὡς ἡμικυκλικὰς κόγχας (halbrunde Nischen) καὶ τοὺς οἶκους ὡς ὀρθογώνια ὑπόστεγα (eckige Ecker, rechteckige Lauben). Τὸ τεῦχος μὲ τὴν μελέτην τοῦ Voelkl, τῆς ὁποίας ἡ δημοσίευσίς συνεχιζεται, ἔφθασεν εἰς τὰς Ἀθήνας μετὰ τὴν σύνταξιν τοῦ παρόντος ἄρθρου.

3. Περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα τὸ βαπτιστήριον ἀπετελεῖτο ἐκ δύο χώρων (*Κυρίλλου Ἱεροσολ.*, Μυσταγωγ. Κατηχ. Α' - Β', Migne 33, 1065 κέ. καὶ *H. Lietzmann*, Zur Geschichte der orientalischen Taufe und Messe im II u. IV Jahrhundert, Kleine Texte 5 (1909) 10 κέ. Πρβλ. *Γ. Σωτηρίων*, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Α' (1942) 220 κέ., *F. W. Deichmann*, Realex. f. Ant. u. Christ. I (1950) 1157 κέ. ἄρθρ. Baptisterium καὶ *H. Leclercq* ἐν Dict. Arch. Chr. Lit. II 1, 391 κέ. ἄρθρ. baptistère).

χουμένους και τὸ βάπτισμα εἶναι εὐλογον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι αὐταὶ ὑποδηλοῦν τὸν χώρον ὅπου ἐγίνετο ἡ κατηχητικὴ διδασκαλία. Διότι ἡ ἐξέδρα δὲν παρέχει μόνον ἄνετον θέσιν διὰ θέαν πρὸς τὰ ἔξω· συγχρόνως ἀπομονώνει ἀπὸ τῶν γύρω και συγκεντρώνει, προσφέρει ἀσφαλῆ χῶρον πρὸς συζήτησιν και διδασκαλίαν (*).

Αἱ «ἐξέδραι» και οἱ «οἴκοι» τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου παρουσιάζονται «συνεξευγμένοι» μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ (²) —εἰς τὰς ἐκατέρωθεν πλευράς του— και «ἠνωμένοι» διὰ «τῶν» «εἰσβολῶν» πρὸς τὸν κυρίως ναόν, χαρακτηριζόμενον τώρα ὡς «μέσον οἶκον» ἐν διαστολῇ πρὸς τοὺς «παρ' ἐκάτερα οἴκους», πρὸς τὰ προσκτίσματα. Διὰ τῶν «εἰσβολῶν» ἐννοεῖται ἐδῶ γενικῶς, ὡς νομιζῶ, ὁ χῶρος προσπελάσεως τοῦ κυρίως ναοῦ ἐκ τοῦ αἰθρίου· ἦτοι πλὴν τῶν καθ'αυτὸ εἰσόδων (θυρῶν) πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἐννοεῖται και ὁ ἀμέσως πρὸ αὐτῶν χῶρος. Εἶναι δὲ τώρα φανερόν ὅτι ὁ Εὐσέβιος δὲν ἤθελε νὰ εἰπῇ ἀορίστως ὅτι τὰ πλάγια προσκτίσματα ἐπεκοινωνοῦν μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ διὰ θυρῶν, ἀλλ' ὅτι ἡ διάταξις των ἦτο ἰδιάζουσα, ὅτι ὑπετάσσοντο χαρακτηριστικῶς εἰς συνθετικὴν ἐνότητα μετ' δευτερεύοντα ἄξονα τὴν πρὸ τοῦ κυρίως ναοῦ στοὰν τοῦ αἰθρίου, ὅπου αἱ κανονικαὶ εἰσοδοὶ πρὸς τὸν κυρίως ναόν (³). Εἰς τοῦτο δὲ ἀκριβῶς φαίνεται νὰ συνίστατο ἡ τεχνικὴ ἐπιτηδειότης («ἐντέχνως»), τὴν ὁποίαν ἐπαινεῖ ὁ Εὐσέβιος· εἰς τὸ ὅτι δηλαδὴ τὰ πλάγια προσκτίσματα τῆς βασιλικῆς, μολονότι εὐρίσκοντο εἰς θέσεις διαμετρικῶς ἀντιθέτους και ἦσαν ὀργανικῶς συνδεδεμένα μετὰ τοῦ σώματος τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐν τούτοις αὐτὰ ἐπεκοινωνοῦν μετὰ τῶν διὰ τοῦ πρὸ τοῦτου χώρου. Ἀπομένον ἐν τούτοις σκοτεινὰ αἱ ἐπὶ μέρους λεπτομέρειαι τῆς διατάξεως τῶν προσκτισμάτων τούτων. Ἄν ἐννοήσωμεν ὅτι αἱ μετοχαὶ «συνεξευγμένους» και «ἠνωμένους» ἀναφέρονται ὄχι μόνον εἰς τὸ «οἶκους» ἀλλὰ και εἰς τὸ «ἐξέδρας», θὰ δεχθῶμεν ὅτι και αἱ ἐξέδραι ἦσαν συνενυγμένα και ἠνωμένα μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ· ἄν, ἀντιθέτως,

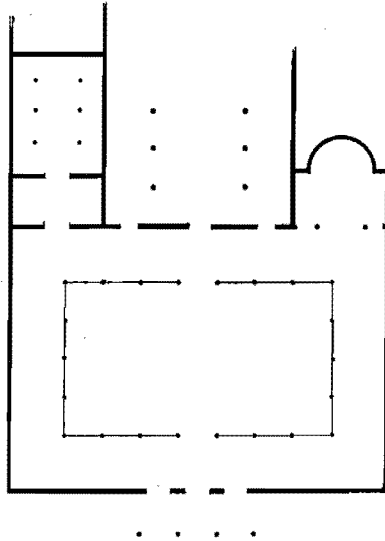
1. Πρὸβλ. τὰς ἐξέδρας τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ (βλ. ἀνωτέρω) και τὰς ἐξέδρας εἰς τὰς παλαιστρας (Βιτρούβ., De architectura V 11, 5. Πρὸβλ. *Mau* ἐνθ' ἄν. 1582, *K. Schneider* ἐν *R. E.* XVIII 2 (1942) 2490, *Aug. Choisy*, Vitruve, Paris 1909, I, 193 και II, 263 και *ρ.*, *Prestel*, Zehn Bücher über Architektur des Marcus Vitruvius Pollio, Strassburg 1913, I, 261).

2. «Τῶ βασιλείῳ» ἐνν. «οἴκῳ». Εἰς τὸ X 4, 42 «τὸν δὲ βασιλείου οἶκον» ἐννοεῖται τὸ κεντρικὸν «λίτος» («das zentrale Innenraum» Voelkl 57)· ἐδῶ ὅμως—εἰς τὸ X 4, 45—τὸ νόημα φαίνεται εὐρύτερον, ἀναφερόμενον εἰς ὅλον τὸν τριγλιτον ναόν.

3. Ὁ Voelkl ἐνθ' ἄν. 66 δέχεται περὶ τοῦ προκειμένου ὅτι αἱ «ἐξέδραι» και οἱ «οἴκοι» (πρὸβλ. ἀνωτ. σ. 476) ἐνηλλάσσοντο ἀμονικῶς (in harmonischen Wechsel folgten) κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν, συνδεδεμένοι μετὰ τοῦ «μέσου οἴκου» (Mittelraum) δι' ἀνοιγμάτων (mittels Oeffnungen) (πρὸβλ. αὐτ. σ. 55₁₀) ἀορίστως. Δὲν ἀπομακρύνεται οὗτος οὐσιαστικῶς τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Zestermann και τοῦ Sepp.

ἐννοήσωμεν ὅτι αἱ ἀνωτέρω μετοχαὶ ἀναφέρονται μόνον εἰς τὸ «οἴκους» θὰ δεχθῶμεν ὅτι μόνον οἱ οἴκοι ἦσαν συνεζευγμένοι καὶ ἠνωμένοι μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ, τῶν ἐξεδρῶν εὐρισκομένων εἰς κάποιαν ἀπόστασιν.

Ἄς ἔλθωμεν ὁμῶς εἰς τὸν ἀμέσως πρὸ τοῦ κυρίως ναοῦ ὄρον. Ὁ Εὐσέβιος χρησιμοποιεῖ περὶ τούτου τὴν φράσιν «ἐνδοτάτῳ πρόπυλα» (X 4, 41 καὶ 42), ὅσοι δὲ προηγουμένως ἐπεχείρησαν ἀναπαράστασιν τῆς κατοίψεως τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου φαίνεται νὰ ἐννοοῦν ὅτι ταῦτα συμπί-

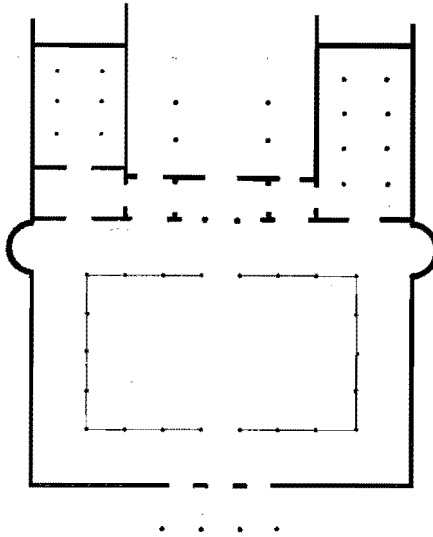

Εἰκ. 4. Ἀναπαράστασις τῆς διατάξεως τῶν προσκτισμάτων τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου (α)

πτουν πρὸς τὴν ἔμπροσθεν τοῦ κυρίως ναοῦ στοὰν τοῦ αἵθριου (βλ. εἰκ. 1, 2 καὶ 3). Ἄν, λοιπόν, δεχθῶμεν τὴν ἐπικρατοῦσαν ἐρμηνείαν σχετικῶς πρὸς τὰ ἐνδοτάτῳ πρόπυλα ὑποχρεούμεθα —συμφώνως πρὸς ὅσα ἀνωτέρω ἀνεπτύχθησαν— νὰ ἀναπαραστήσωμεν τὴν κάτοψιν τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου ἢ ἀφ' ἑνὸς μὲ ἓνα «οἶκον» καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ μίαν «ἐξέδραν» ἑκατέρωθεν τοῦ κυρίως ναοῦ, μὲ τὰς εἰσόδους τῶν προσκτισμάτων τούτων ἐπὶ τῆς στοᾶς τοῦ αἵθριου ἑκατέρωθεν τῶν θυρῶν πρὸς τὸν κυρίως ναόν (εἰκ. 4) καί, ἐπομένως, τὸν πληθυντικὸν «οἴκους» καὶ «ἐξέδρας» νὰ ἐξηγήσωμεν ὡς ρητορικὸν σχῆμα (ὑπερβολή), σύμφωνον πρὸς τὸ ὅλον πομπῶδες ὕψος τῆς ἐκφράσεως τοῦ Εὐσεβίου (1) ἢ νὰ ἀναπαραστήσωμεν αὐτὴν μὲ δύο «οἴκους»,

1. Πρβλ. X4,38 «καὶ τοῖς μακρὰν περιβόλων» ἀντὶ «περιβόλου» αὐτόθι «ἐπὶ τὰς πρώτας εἰσόδους» ἀντὶ «εἰσοδον» X4,40 «καθαροῖαν... σύμβολα, κρήνας» ἀντὶ «σύμβολον, κρήνην» αὐτόθι «πρώτων εισαγωγῶν» ἀντὶ «εἰσαγωγῆς» X4,43 «δομήματος μήκη... πλάτη... μεγέθη... ὕψη» ἀντὶ «μῆκος... πλάτος κλπ.»

κατὰ τὸν ἀνωτέρω τρόπον συνεξευγμένους καὶ ἠνωμένους μὲ τὸν κυρίως ναόν, τὰς δὲ ἐξέδρας νὰ τοποθετήσωμεν ἀντιστοίχως εἰς τὰ πέρατα τῆς στοᾶς τοῦ αἰθρίου (πρβλ. πρὸς Εἰκ. 5). Ἄλλὰ προσεκτικωτέρᾳ μελέτῃ τοῦ κειμένου τοῦ Εὐσεβίου δεικνύει, ὡς νομίζω, ὅτι ὁ πρὸ τοῦ κυρίως ναοῦ χῶρος ἦτο συνθετώτερος. Εἰς τὴν φράσιν X 4, 41 «τοῖς ἐνδοτάτῳ προπύλοις τὰς ἐπὶ τὸν νεῶν παρόδους ἀναπεπταμένας ἐποίει» γίνεται λόγος περὶ *παρόδων* πρὸς τὸν κυρίως ναὸν διὰ μέσου τῶν πρὸ τούτου προπύλων. Ὁ ὄρος «πάροδος» ἔχει περιεχόμενον εὐρύτερον τοῦ ὄρου εἴσοδος· συνδέεται πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ βάθους, τῆς κινήσεως εἰς βάθος. Ἐπομένως ὑποδηλοῦται ἔδῳ ὅτι πρὸ τοῦ

Εἰκ. 5. Ἀναπαράστασις τῆς διατάξεως τῶν προσκτισμάτων τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου (β)

κυρίως ναοῦ ὑπῆρχε μνημειώδης κατασκευὴ ἀνεξάρτητος τῆς πρὸς τὸ μέρος τοῦτο στοᾶς τοῦ αἰθρίου (X 4, 39). Ὀλίγον κατωτέρω ἐκ τῆς φράσεως X 4, 42 «ταῖς παρ' ἑκατέρα τοῦ παντός νεῶ στοαῖς τὸν τῶν προπύλων ἀριθμὸν διατάξας» συνάγεται ὅτι τὰ πρότυλα ἀπετέλουν σύνθετον κατασκευὴν μὲ διάταξιν ἀντίστοιχον πρὸς τὰ κλίτη τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἐπομένως θὰ ἐννοήσωμεν ὅτι μεταξὺ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τῆς στοᾶς τοῦ αἰθρίου ὑπῆρχεν εἶδος τριμεροῦς νάρθηκος ἀνοικτοῦ ἔμπρὸς καὶ ὅτι τὰ ἑκατέρωθεν προσκτίσματα εἶχον θύρας πρὸς τὸν «νάρθηκα» καὶ ἐπικοινωνοῦν διὰ τούτου μεταξύ των καὶ μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ. Κατὰ ταῦτα, συμφώνως πάλιν πρὸς ὅσα ἀνωτέρω ἀνεπτύχθησαν, ὑποχρεούμεθα νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὴν κάτοψιν τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου ἢ μὲ ἓνα «οἶκον» καὶ μίαν «ἐξέδραν» ἑκατέρωθεν τοῦ κυρίως ναοῦ (πρβλ. εἰκ. 4), ἀλλὰ νὰ ἐπικοινωνοῦν μεταξύ των

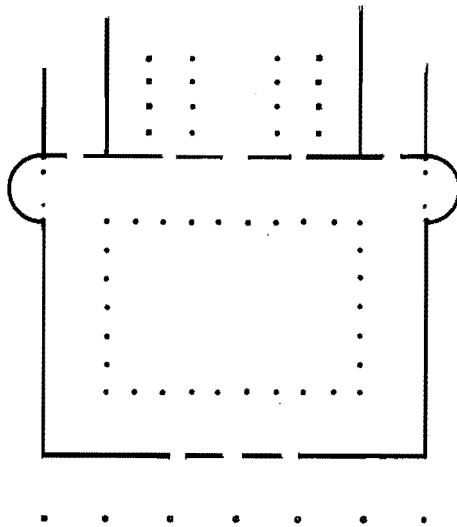
καὶ μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ διὰ τοῦ «νάρθηκος» ἢ γὰ ἀποκαταστήσωμεν αὐτὴν μὲ δύο «οἴκους» ἐκατέρωθεν τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀλλὰ ἐπικοινωνοῦντας μέσῳ τοῦ «νάρθηκος», μετατιθεμένων τῶν ἐξεδρῶν εἰς τὰ πέρατα τῆς στοᾶς τοῦ αἵθριου (εἰκ. 5). Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ἰσχύει ἡ αὐτὴ βασικὴ λύσις: διάταξις μὲ δευτερεύοντα ἐγκάρσιον ἄξονα παρὰ τὴν εἴσοδον πρὸς τὸν κυρίως ναόν.

Ἡ διάταξις μὲ δύο βοηθητικούς χώρους ἐκατέρωθεν προπύλου δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Συρίας τοῦ 4ου αἰῶνος⁽¹⁾. Ὡς πρὸς τὰς ἐξέδρας εἰς τὰ ἐκατέρωθεν ἄκρα τῆς στοᾶς τοῦ αἵθριου ἔχομεν παράδειγμα ἐξ αὐτοῦ τοῦ *Εὐσεβίου*, Βίος Κωνστ. ΙΙΙ 29, εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Γολγοθᾶ. Τὸ σχετικὸν κείμενον ἔχει ὡς ἐξῆς: «Ἐνθεν δὲ προϊόντων ἐπὶ τὰς τοῦ νεῶ κειμένας εἰσόδους αἵθριον διελάμβανεν ἄλλο· ἐξέδραι δ' ἦσαν ἐνταυθοῖ παρ' ἑκάτερα καὶ αὐτὴ πρώτη, στοαὶ δ' ἐπὶ ταύτῃ καὶ ἐπὶ πᾶσιν αἱ αὐλαιοὶ πύλαι, μεθ' ἃς ἐπ' αὐτῆς τῆς μέσης πλατείας τὰ τοῦ παντός προπύλαια» (Heikel 94, 22-28). Τὸ κείμενον τοῦτο τοῦ Εὐσεβίου ἔχει πολὺ συζητηθῆ. Ὁ Mallardo συγγέει τὰς «ἐξέδρας» καὶ τὰς «στοάς»⁽²⁾. Ἄλλ' εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ οἰκοδομήματος τῶν Ἱεροσολύμων ὁ Εὐσέβιος ὁμιλεῖ μὲ ἀλληλουχίαν, εἶναι λογικὸς καὶ συνεπέστατος: μετὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ κυρίως ναοῦ (τῆς βασιλικῆς τοῦ Γολγοθᾶ) ἔρχεται πρὸς τὴν ἀπέναντι τοῦ ἱεροῦ κυρίαν εἴσοδον, πέρα τῆς ὁποίας ἐξετείνεται «ἄλλο» αἵθριον (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ μεταξὺ τῆς βασιλικῆς τοῦ Γολγοθᾶ καὶ τῆς κυκλοτεροῦς Ἀναστάσεως ὀπισθεν τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς ἀνοιγόμενον)· κατὰ τὴν σειρὰν δὲ τῶν ἐντυπώσεων τοῦ ἐξερχομένου ἐκ τοῦ ναοῦ εἰς τὸ αἵθριον τοῦτο ὑπῆρχον αἱ ἐκατέρωθεν ἐξέδραι, ἢ περιστοὸς αὐτῆ, ἀπέναντι ἢ εἴσοδος πρὸς τὴν αὐτὴν καὶ τέλος ἐξω τοῦ λατρευτικοῦ χώρου τὰ προπύλαια. Αἱ ἐξέδραι ἀσφαλῶς δὲν συμπίπτουν πρὸς τὰς στοάς. Ὁ καθηγητὴς *Ὁρλάνδος*, Ἡ παλαιοχρ. ξυλοστ. βασιλικὴ Ι 1, σ. 33 εἰκ. 12 ἀνεπαρέστησε τὴν κάτοψιν τοῦ μνημείου τῶν Ἱεροσολύμων μὲ δύο ἡμικυκλικὰς ἐξέδρας εἰς τὸ αἵθριον,

1. Βασιλικὴ τῆς Ρουβέχα (Ruwéha) (*H. Crosby Butler - E. Baldwin Smith, Early Churches in Syria* (1929) 145 εἰκ. 155). Πρὸβλ. ἐκ τοῦ 5ου αἰ. τὰς βασιλικὰς Μιντζλέγια (Midjleyá) (αὐτ. 27 εἰκ. 23), Μαράτα (Ma 'râtá) (αὐτ. 78 εἰκ. 85), Κερατίν (Kerrâtin) (αὐτ. 158 εἰκ. 169) κ.ά., ἐν Μ. Ἀσίᾳ τὴν βασιλικὴν τοῦ Κωρύκου (*E. Herzfeld - S. Cuyet, Meriamlik und Korykos ἐν Monum. As. Min. Ant. II* (1930) 94 κέ. εἰκ. 88).

2. Εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Migne (20,1100) τὸ ὑπ' ὄψει κείμενον φέρει τὴν ἐπικεφαλίδα: «Ἐκφρασις μεσαυλίου καὶ ἐξεδρῶν καὶ προπύλων», ἢ ὁποία προφανῶς ἀφείλεται εἰς μεταγενέστερον ἐκδότην τοῦ Εὐσεβίου. Ἐν τούτοις ὁ Mallardo (ἐνθ. ἀν. σ. 208) θέλει γὰ ἐννοῆσθαι τὸ κείμενον μέσῳ τῆς ἐπικεφαλίδος, ἀπομονώνει τὰς λέξεις ἐκ τῶν συμφραζομένων καὶ νομίζει ὅτι ἐδῶ ὁ Εὐσέβιος χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρον ἐξέδρα ἀντὶ τοῦ ὄρου στοά, ὅτι ἐδῶ αἱ ἐξέδραι ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς στοάς. Ὁ Mallardo παρανοεῖ τὸν Εὐσέβιον.

ἀπέναντι ἀλλήλων' νομίζω ὅτι θὰ εἶναι ἀκριβεστέρα ἢ ἀναπαράστασις τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Γολγοθᾶ, ἄν, συμφώνως πρὸς τὴν ἀνωτέρω σειρὰν ἐντυπώσεων, τοποθετήσωμεν τὰς ἐξέδρας ὄχι εἰς τὸ μέσον τῶν κατὰ μῆκος πλευρῶν τοῦ αἰθρίου, ἀλλὰ εἰς τὴν προέκτασιν τῆς πρὸ τοῦ κυρίως ναοῦ στοᾶς τοῦ αἰθρίου (εἰκ. 6) (*). Παρομοία διάταξις ἐξεδρῶν, εἰς τὰ

Εἰκ. 6. Ἀναπαράστασις τῆς διατάξεως τῶν ἐξεδρῶν τῆς βασιλικῆς τοῦ Γολγοθᾶ

πέρατα στοᾶς ἐκτεινομένης εἰς τὸ βάθος τετρασίου ἀυλῆς, ἔμπροσθεν δὲ μεγάλης ὑποστύλου αἰθούσης, ἀπαντᾶται ἤδη εἰς τὴν ἀστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν, εἰς τὸ λεγόμενον «Μέγαρον τῶν κίωνων» (Palazzo delle colonne) τῆς Πτολεμαίδος χρονολογούμενον εἰς τὸν 2ον αἰῶνα μ. Χ. (†).

1. Παλαιότερας ἀποπειρας ἀναπαραστάσεως τῆς κατοψews τῆς βασιλικῆς τοῦ Γολγοθᾶ βλ. παρὰ *A. Heisenberg*, *Grabeskirche und Apostelkirche*, Leipzig 1908, I, 39 κέ. Πρβλ. Πίν. I-III. Ὁ *H. Vincent* ἐν *H. Vincent - F. M. Abel*, *Jérusalem*, Paris 1914, 164 καὶ 167 εἰκ. 102 θεωρεῖ τὰς ἐδῶ ἐξέδρας ὡς χώρους ἐφαπτομένους τῶν γωνιῶν τῆς βασιλικῆς (δύο μικρὰ τετράγωνα διαμερίσματα, διαμορφούμενα εἰς τὰς θέσεις, ὅπου αἱ πλάγαι στοᾶι τοῦ αἰθρίου διασταυροῦνται μετὰ τῆς στοᾶς ἣ ὅποια ἐκτείνεται πρὸ τοῦ κυρίως ναοῦ). Ὁ *Paul Micklely*, *Die Konstantin-Kirchen in Heiligen Lande. Eusebius-Texte*, Leipzig 1923, 47 θέλει τὰς ἐξέδρας προστεθειμένας εἴτε εἰς τὰς κατὰ μῆκος πλευράς εἴτε εἰς τὴν παρὰ τὸ αἰθριον στενὴν πλευρὰν τῆς βασιλικῆς. Ἐσχάτως ὁ ὁ *Erik Wistand*, *Konstantinische Kirche am Heiligen Grab in Jerusalem nach den ältesten literarischen Zeugnissen*, Göteborg 1962, 14 κέ. καὶ σ. 50 σχέδ. C προτείνει διαμόρφωσιν τῶν

Τὸ συμπέρασμα ἐκ τῆς παρουσίας ἀναλύσεως τῶν σχετικῶν πρὸς τὰς ἐξέδρας κειμένων ἐκ τῶν ἐκφράσεων τοῦ Εὐσεβίου εἶναι ὅτι ἔνωρις εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἐκκλησιῶν, σχεδὸν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰῶνος εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Παυλίνου εἰς τὴν Τύρον καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Γολγοθᾶ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, ἀνευρίσκεται ἡ διάταξις τῶν ἀξονικῆς συνθέσεως μετὰ αἰθρίου βασιλικῶν, τῶν ἐφωδιασμένων μὲ προσκτίσματα ἑκατέρωθεν τῆς περιοχῆς, ὅπου αἱ κύριαι εἰσοδοὶ πρὸς τὸν καθαυτὸ ναόν.

ἐξεδρῶν ὡς ὁ Vincent, τοποθετεῖ ὅμως αὐτάς εἰς τὴν στενὴν πλευρὰν τῆς βασιλικῆς (καταργεῖ τὸν ἑκατέρωθεν τοῦ κυρίως ναοῦ περίβολον).

9. Gennaro Pesce, *Il «Palazzo delle colone» in Tolemaide di Cirenaica*, Roma 1950, σ. 30 Πίν. XI.